

УДК 321.3+321.6+321.7

СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ЧИННИК ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ І ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

*Сухонос Володимир Вікторович,
д-р юрид. наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права, теорії та історії
держави і права ННІ права,
Сумський державний університет*

Конституція України закріплює головні ознаки України як держави – її суверенітет та незалежність. При цьому суверенітет містить у собі чотири ознаки: верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади.

Саме суверенітет як головна ознака будь-якої держави, є тим чинником, котрий дозволяє нам здійснити диференціацію основних елементів форми держави.

Загалом під формою держави розуміється сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади, що виражають зміст держави, яка, в свою чергу, містить у собі три елементи: форму правління, форму державно-територіального устрою та форму політичного режиму.

При цьому, під формою правління ми розуміємо спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості відповідальності глави держави. За формою правління усі держави поділяються на монархії (глава держави не притягується до юридичної відповідальності) і республіки (главу держави можна притягти до юридичної відповідальності в результаті процедури імпичменту).

Питання щодо класифікації існуючих на сьогодні основних форм правління є також достатньо складним. Зокрема, ми можемо запропонувати поділ усіх форм правління на образи правління – категорію, що відображає особливості реалізації суверенних прав. В умовах монархії можна виділити два образи правління: необмежену монархію (суверенітет неподільно належить монарху) та обмежену монархію (суверенітет належить монарху, але його реалізація обмежується певними нормами та процедурами). В умовах республіки є три образи правління: автархічна республіка (суверенітет належить одній обраній особі, яка формує органи державної влади), олігархічна республіка (суверенітет належить групі осіб чи соціальному прошарку, які формують органи державної влади) та поліархічна республіка (суверенітет належить народу, який утворює громадянське суспільство і формує органи державної влади).

Впливає інститут суверенітету і на політичний режим – сукупність прийомів, методів, форм, способів реалізації політичної (в т. ч. – державної) влади.

За типом правового регулювання виділяються тоталітарний, авторитарний, ліберальний та демократичний режим. Це – т. зв. «моністична парадигма» до встановлення політичного режиму. За загальним правилом тоталітарний режим характеризується абсолютним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та панівній ідеології. Авторитарний режим характеризується тим, що у ньому державна влада здійснюється конкретно особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу. Ліберальний режим має на меті звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму, а демократичний базується на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю.

Виходячи з даних визначень політичних режимів, ми бачимо, що в результаті утворюється певна дихотомія. Зокрема, якщо тоталітарний режим передбачає абсолютний контроль «держави над усіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та панівній ідеології», то в умовах ліберального режиму спостерігається «звільнення суспільства від пут

держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму». Тобто, дихотомія «тоталітаризм-лібералізм» утворюється відповідно до взаємодії держави із особистістю.

Інша дихотомія «авторитаризм-демократія» формується внаслідок того, що авторитарний режим «характеризується тим, що у ньому державна влада здійснюється конкретною особою за мінімальною участю народу», тоді як в умовах демократичного режиму народ формує органи держави і здійснює контроль «над їхньою діяльністю». Фактично, ця дихотомія заснована на приналежності суверенітету.

Відповідно до означених дихотомій, поряд із моністичною, формується дуалістична парадигма, яка поєднує політичні режими між собою. Саме до них належить режим ліберальної демократії (США) і тоталітарної демократії (СРСР у 1934 – 1953 рр.), режим ліберального авторитаризму (Чилі у 1974 – 1988 рр.) і тоталітарного авторитаризму (нацистська Німеччина).

Ключові слова : суверенітет, народний суверенітет, державний суверенітет, форма держави, форма правління, політичний режим.

Sukhonos V. V. (Jr). Sovereignty as a Differentiating Factor of Forms of Government and Political Regime within the Context of General Theoretical Jurisprudence. Constitution of Ukraine establishes the main features of Ukraine as state: its sovereignty and independence. This sovereignty includes four components: independence, completeness, indivisibility and the rule of power.

Sovereignty as the main feature of any state is the factor that allows us to make the main elements of differentiation of state forms.

In general, under the form of the state means a series of methods, structure and implementation of the government, expressing the meaning of the state, which, in turn, contains three elements: form of government, form of state and territorial structure and form of political regime.

Thus, under the form of government we understand the way of government certifying features of responsibility of the head of the state. Forms of all the states are divided into monarchy (head of the state cannot be brought to legal liability) and republic (head of the state can be brought to legal liability as a result of impeachment).

The issue of classification of existing basic forms of government today is also quite complicated. In particular, we can offer division of all forms of government on imager of government – a category that reflects the peculiarities of realization of sovereign rights. In terms of the monarchy there are two images of government: absolute monarchy (sovereignty belongs to unchallenged monarch) and limited monarchy (sovereignty belongs to the monarch, but its implementation is limited to certain rules and procedures). In terms of the republic are three images of government: “autarchycal” republic (sovereignty belongs to chosen person who creates public authority), oligarchic republic (sovereignty belongs to the people or social strata that form the public authorities) and polyarchical republic (sovereignty belongs to the citizens who create civil society and forms public authorities).

Institute of sovereignty also influences a political regime – a set of techniques, methods, forms and ways to implement political and state government.

The type of regulation allocated totalitarian, authoritarian, liberal and democratic regime. This, so called, “Monistic paradigm” is to establish a political regime. As a general rule totalitarian regime characterized by absolute state control over all spheres of public life, absolute obedience to political authority and dominant ideology. The authoritarian regime is characterized by the fact that its state power is carried by a specific person (class, party, elite group etc.) with minimal participation of people. Liberal regime aims to release the society from the shackles of the state, and personality – to release from the pressure of authoritarian collectivism, and democracy based on equal representation of citizen in state bodies and controlling their activities.

Based on these definitions of political regimes, we can see that the result is certain dichotomy. In particular, where a totalitarian regime provides absolute control “of the state over all spheres of public life, absolute obedience to political authority and dominant ideology”, in terms of liberal regime observed the “liberation society from the shackles of the state, and personality – to release from the pressure of authoritarian collectivism”. That dichotomy “totalitarianism-liberalism” is formed according to the cooperation between the state and person.

Another dichotomy “authoritarian-democracy” so formed because the authoritarian regime “characterized by the fact that its state power is carried by a specific person with minimal participation of people”, while in terms of democracy people form state authorities and make control “over their activities”. In fact, this dichotomy is based on affiliation of sovereignty to exact image.

According to the aforementioned dichotomies, along with monist paradigm, “dualistic paradigm” is formed, that combines political regimes together. It includes the regime of liberal democracy (USA) and totalitarian democracy (Soviet Union in 1934 – 1953), a liberal authoritarian regime (Chile in 1974 – 1988) and totalitarian authoritarianism (Nazi Germany).

Keywords : sovereignty, popular sovereignty, state sovereignty, a form of state, form of government, political regime.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та державно-правове будівництво сучасної України зумовлює необхідність проведення відповідних науково-теоретичних досліджень, пов'язаних із системною розробкою концепції суверенітету, реальне існування якого є не лише невід'ємною характеристикою державної політики у її внутрішньому на міжнародному аспектах, а й однією з умов прогресивного розвитку суспільства і держави. Крім того, він продовжує відігравати одну з ключових ролей в архітектоніці сучасного державознавства.

Розглядаючи суверенітет в контексті теорії держави і права, яку професор Ю. Оборотов назвав «загальнотеоретичною юриспруденцією» [1], ми стикаємося з тим, що він може стати тим конструктом, завдяки якому можна диференціювати форму держави, зокрема, всі її три елементи: форму правління, форму державно-територіального устрою та політичний режим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика суверенітету вже була предметом дослідження вітчизняної юриспруденції. Зокрема, можна назвати праці В. Ковтуна [2] та О. Щербанюк [3]. До певної міри цьому питанню приділяв увагу й один із співавторів цієї статті [4]. Щодо форми держави, то зараз в Україні з'явилися численні роботи, присвячені цьому питанню [5].

Не применшуючи доробку вищезгаданих учених, слід мати на увазі, що жоден з них не здійснював спроб фундаментально ув'язати суверенітет із формою правління і політичного режиму.

Цілі і завдання. Саме тому, метою нашої статті буде дослідження суверенітету як чиннику диференціації форми правління і політичного режиму у контексті загальнотеоретичної юриспруденції. Для досягнення цієї мети слід вирішити наступні взаємопов'язані завдання. По-перше, загалом охарактеризувати суверенітет. По-друге, проаналізувати вплив інституту суверенітету на диференціацію форми правління. По-третє, дослідити роль суверенітету у диференціації політичних режимів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, згідно ст. 1 Конституції «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава» [6]. Зазначена стаття містить у собі як особливості політичного режиму (демократичний), так і специфіку вітчизняного типу держави (соціальна за метою і правова за засобами держава). Водночас, ст. 1 закріплює головні ознаки України саме як держави (а не як державо-подібного утворення на кшталт УНР до прийняття Четвертого універсалу чи Гетьманату XVII – XVIII ст.) – її суверенітет та незалежність.

При цьому, згідно Акту проголошення незалежності України, наша держава є незалежною, адже на її території, котра є «неподільною і недоторканою» «мають чинність виключно Конституція і закони України» [7].

Щодо суверенітету, то відповідно до Декларації про державний суверенітет, останній містить у собі чотири ознаки: верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади [8].

Саме суверенітет, як головна ознака будь-якої держави, є тим чинником, котрий дозволяє нам здійснити диференціацію основних елементів форми держави.

Загалом, під формою держави розуміється сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади, що виражають зміст держави [9, с. 193].

В свою чергу, форма держави містить у собі три елементи: форму правління, форму державно-територіального устрою та форму політичного режиму.

При цьому під формою правління ми розуміємо спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості відповідальності глави держави [9, с. 193]. За формою правління усі держави поділяються на монархії (глава держави не притягується до юридичної відповідальності) і республіки (главу держави можна притягти до юридичної відповідальності в результаті процедури імпічменту).

Питання щодо класифікації існуючих на сьогодні основних форм правління є також

достатньо складним. Так, республіканська форма правління зазвичай поділяється на президентські, парламентські і змішані республіки. Саме їх В. Шаповал визначає як основні, водночас виділяючи різновиди, «які можна класифікувати окремо від основних» [10]. Така точка зору, на нашу думку, є не зовсім коректною, адже дозволяє припустити, що, поряд з основними, можуть існувати ще й якісь інші, неосновні, республіканські форми.

Щоб уникнути методологічної плутанини, слід звернутися як до історичного досвіду, так і до праць сучасних державознавців та класиків політичної філософії.

Так, відомий дослідник інституту президентства М. Сахаров пропонує, замість достатньо поверхневої категорії «вид республіки» чи «різновид республіки», що, по-суті, буде означати «вид правління» чи «різновид правління», уживати термін «система правління». При цьому він наголошує на існуванні президентської та парламентської систем правління [11, с. 8].

Найважливішою ж рисою усіх цих систем республіканського правління є той факт, що вищі органи державної влади формуються народом, а отже президентські, парламентські та змішані республіки слід розглядати як демократичні. Однак далеко не всі республіки фактично є демократичними: в деяких з них навіть формально вищі органи державної влади формуються елітами, а тому вони могли б розглядатися як аристократичні. Але на сьогодні демократія розглядається як форма політичного режиму, а аристократія ототожнюється з якимось дворянством. Саме тому усі республіки було б доцільно поділити на поліархічні (поліархія – правління багатьох) та олігархічні (олігархія – правління небагатьох), додавши до них ще й автархічні (автархія – правління одного).

Зазначені категорії виділяли ще мислителі епохи Просвітництва. Зокрема, І. Кант виділяв такий елемент правління, як форму панування, наголошуючи на існуванні таких трьох її різновидів: автократія, аристократія і демократія [12, с. 16]. Незадовго до цього Ш. Л. Монтеск'є проаналізував природу правління і висунув ідею існування образів правління: республіканського, монархічного та деспотичного [13, с. 69].

На нашу думку, поєднавши ідеї Монтеск'є та Канта, ми можемо запропонувати поділ усіх форм правління на образи правління – категорію, що відображає особливості реалізації суверенних прав. В умовах монархії можна виділити два образи правління: необмежену монархію (суверенітет неподільно належить монарху) та обмежену монархію (суверенітет належить монарху, але його

реалізація обмежується певними нормами та процедурами). В умовах республіки поєднання форми панування І. Канта з образами правління Ш. Л. Монтеск'є утворює три образи правління: автархічна республіка (суверенітет належить одній обраній особі, яка формує органи державної влади), олігархічна республіка (суверенітет належить групі осіб чи соціальному прошарку, які формують органи державної влади) та поліархічна республіка (суверенітет належить народу, який утворює громадянське суспільство і формує органи державної влади).

Впливає інститут суверенітету і на політичний режим – сукупність прийомів, методів, форм, способів реалізації політичної (в т. ч. – державної) влади [14, с. 612].

За типом правового регулювання виділяються тоталітарний, авторитарний, ліберальний та демократичний режим. Це – т. зв. «моністична парадигма» до встановлення політичного режиму. Саме в її рамках політичні режими існують у «чистому вигляді». При цьому тоталітарний режим пов'язаний виключно з тоталітаризмом, авторитарний – з авторитаризмом, ліберальний – з лібералізмом, а демократичний – із демократією.

За загальним правилом під тоталітаризмом розуміється політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права і свободи людини і громадянина [15, с. 111].

Фактично це означає, що тоталітарний режим характеризується абсолютним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та панівній ідеології [9, с. 221].

Авторитаризм визначається як політична концепція і політична практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб, а також його виправдання [16]. В якості ж політичного режиму він характеризується тим, що у ньому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу [9, с. 227].

Лібералізм – громадсько-політична та ідеологічна течія, яка об'єднує прихильників парламентаризму, політичних і економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції [17, с. 482]. Як політичний режим він має на меті звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму [9, с. 232].

І, нарешті, демократія є формою організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтуються на визнанні народу джерелом

влади, послідовному здійсненні принципу рівності прав і свобод людей, їх реальної участі в управлінні справами суспільства і держави [18, с. 61]. В якості політичного режиму, демократія базується на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю [9, с. 235].

Виходячи з даних визначень політичних режимів, ми бачимо, що в результаті утворюється певна дихотомія. Зокрема, якщо тоталітарний режим передбачає абсолютний контроль «держави над усіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та панівній ідеології», то в умовах ліберального режиму спостерігається «звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму». Тобто дихотомія «тоталітаризм-лібералізм» утворюється відповідно до взаємодії держави із особистістю.

Інша дихотомія «авторитаризм-демократія» формується внаслідок того, що авторитарний режим «характеризується тим, що у ньому державна влада здійснюється конкретною особою за мінімальною участю народу», тоді як в умовах демократичного режиму народ формує органи держави і здійснює контроль «над їхньою діяльністю». Фактично, ця дихотомія заснована на приналежності суверенітету.

При цьому авторитарний режим впливає з доктрини державного суверенітету, основні засади якої були сформульовані у XVI ст. видатним французьким філософом Ж. Боденом, який, поміж іншим, наголошував на необхідності того, щоб носії суверенітету «не підпорядковувалися наказам інших людей і щоб вони могли надавати закони підданам і відмінити, позбавляти сили марні закони, замінюючи їх іншими» [19, с. 146].

Щодо демократичного режиму, то він заснований на ідеї народного суверенітету, основні засади якого була сформульовані у XVIII ст. іншим французьким філософом Ж. Ж. Руссо, згідно поглядів якого «“кожний з нас передає в спільне надбання і ставить під вище керівництво спільної волі свою особу і всі свої сили, і в результаті для

нас всіх кожен член перетворюється на нероздільну частину цілого”».

Негайно замість окремих осіб, що вступають у договірні відносини, цей акт асоціації створює умовне колективне Ціле, яке складається з такої кількості членів, скільки голосів мають загальні збори. Це Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє спільне я, своє життя і волю. Це особа юридична, яка утворюється в результаті об'єднання всіх інших, колись іменувалося Громадянською общиною, нині ж іменується Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей Політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою у порівнянні його з йому подібними. Щодо членів асоціації, то вони в сукупності одержують ім'я народу, а окремо називаються громадянами, якщо беруть участь у верховній владі, і підданими Держави, якщо підкоряються законам» [20, с. 161–162].

Відповідно до означених дихотомій, поряд із моністичною, формується дуалістична парадигма, яка поєднує політичні режими між собою. Саме до них належить режим ліберальної демократії (США) і тоталітарної демократії (СРСР у 1934 – 1953 рр.), режим ліберального авторитаризму (Чилі у 1974 – 1988 рр.) і тоталітарного авторитаризму (нацистська Німеччина). Проте це є справою майбутніх досліджень.

Висновки. Таким чином, суверенітет багато в чому впливає на елементи форми держави. Звісно, він безпосередньо не впливає на розподіл форм правління на монархії та республіки: є й інші чинники. Проте диференціація монархій та республік на образи правління здійснюється саме виходячи з реалізації та приналежності суверенітету. Зокрема, залежно від реалізації суверенних права відбувається поділ монархій на обмежені та необмежені, а виходячи із приналежності суверенітету республіки діляться на поліархічні, олігархічні та автархічні. Безпосередньо суверенітет впливає на розподіл політичних режимів на демократичні і авторитарні.

Використана література :

1. Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция – теория государства и права нового времени / Ю. Н. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2009. – Т. 8. – С. 54–62.
2. Ковтун В. І. Гарантії державного суверенітету України: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Віталій Іванович Ковтун. – Харків, 2013. – 20 с.
3. Щербанюк О. В. Народний суверенітет в політико-правовому будівництві сучасної держави : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Оксана Володимирівна Щербанюк. – К., 2014. – 35 с.

4. Сухонос В. В. Суверенітет як територіальний вимір держави постіндустріального суспільства : функціональний-та економічний аспекти / Володимир Вікторович Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 75–76.
5. Усенко И. Б. Проблема формы государства в современных исследованиях украинских учёных / И. Б. Усенко // Проблемы формы российского государства: прошлое, настоящее, будущее: Труды Международной научной конференции (8 февраля 2012 г.) / Под ред. И. А. Иванникова; ФГБОУ ВПО РГУПС. – Ростов-на-Дону: РОСЖЕЛДОР, 2012. – С. 19–24.
6. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Акт проголошення незалежності України, затверджений Постановою Верховної Ради України № 1427-ХІІ від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
8. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
9. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.
10. Шаповал В. М. Республіка / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 297.
11. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Сахаров Н. А. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.
12. Кант И. К вечному миру. Философский проект / Иммануил Кант ; [пер. с нем. А. В. Гулыги] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 7. – 1994. – С. 5–56.
13. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье ; [пер. с франц. ; ред. М. П. Баскин]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 159–730.
14. Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия / А. Б. Барихин. – М. : Книжный мир, 2010. – 960 с. – (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии»).
15. Горбатенко В. П. Тоталітаризм / В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 111–112.
16. Мадіссон В. В. Авторитаризм / В. В. Мадіссон, В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 30.
17. Скрипнюк О. В. Лібералізм / О. В. Скрипнюк // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 482–483.
18. Мурашин Г. О. Демократія / Г. О. Мурашин // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 61–62.
19. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Жан Боден ; [пер. с фр. В. М. Богуславский] // Антология мировой философии : в 4 т. / [редкол.: В. Ф. Асмус, И. С. Нарский, Т. И. Ойзерман и др.]. – М. : Мысль, 1969–1973. – Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / [сост. В. В. Соколов]. – 1970. – С. 144–147. – (Философское наследие; т. 36).
20. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Жан Жак Руссо ; [Перевод с франц. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова] // Руссо Ж. Ж. Трактаты / Ж. Ж. Руссо. – М. : Наука, 1969. – С. 151–256.